

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿՋԲԻՆ
(1900-1914 ԹԹ.)

ԾՐԱԳԻՐ

ԵՊՀ հրատարակչություն
Երևան-2011

**Հրատարակության և երաշխավորել ԵՊՀ
Ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետի խորհուրդը**

Դ. Վ. Պետրոսյան

Հայ մամուլը 20-րդ դարասկզբին (1900-1914 թթ.): Ծրագիր:- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2011.-
16 էջ:

ԵՊՀ հրատարակչություն, 2011թ.

«Չայ մամուլը 20-րդ դարասկզբին (1900-1914 թթ.)» դասընթացի ծրագիրը նախատեսված է «Լրագրություն» մասնագիտության բակալավրիատի 3-րդ կուրսի համար: Դասընթացի ծավալը՝ 32 լսարանային ժամ (22 ժ. դասախոսություն, 10 ժ. սեմինար պարապմունք), շաբաթական 2 ժամ ծանրաբեռնվածությամբ:

Դասընթացի նպատակը

Դասընթացի նպատակն է ուսանողներին ծանոթացնել 20-րդ դարասկզբի հայ մամուլի գործունեության հիմնական ուղղություններին, զարգացման ընթացքին, հասարակության մեջ նրա ունեցած դերին, ազդեցության շրջանակներին:

Դասընթացը կօգնի ուսանողներին՝ յուրացնելու ներկայացվող ծրագրի հետևյալ հիմնական դրույթները՝

- մամուլի էջերում ազգային հիմնախնդիրների առաջադրման և լուծման ուղիների ուսումնասիրություն,
- արևելահայ և արևմտահայ պարբերականների քաղաքական, հասարակական դիրքորոշումների հիմնական կողմերի վերհանում,
- դարասկզբի մշակութային կյանքին, զարգացման գործընթացներին մամուլի անմիջական մասնակցության և դերի համակողմանի քննություն,
- խմբագիրների, հրատարակիչների, աշխատակիցների, հայտնի հրապարակախոսների կյանքի և գործունեության լուսաբանում,
- թեմատիկ ուղղվածության պարբերականների հետաքրքրության ոլորտների առանձնացում,
- դարասկզբին լույս տեսած մամուլի օրգանների տիպաբանական հատկանիշների բացահայտում:

Ակնկալվող կրթական արդյունքները

Դասընթացի հաջող ավարտին ուսանողը.

1. կծանոթանա 20-րդ դարասկզբի հայ իրականության մեջ մամուլի զարգացման հիմնական ուղղություններին,
2. կգնահատի դարասկզբի քաղաքական, հասարակական, մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտներում մամուլի ակտիվ մասնակցությունն ու խոշոր ներդրումը,
3. կկարևորի այս շրջանի պարբերականների տեղն ու դերը հայ մամուլի պատմության մեջ,
4. տեղյակ կլինի այս տարիներին մամուլի էջերում իրենց գործունեությամբ մեծ հեղինակություն ձեռք բերած խմբագիրների, հրապարակախոսների ստեղծագործական ժառանգությանը,
5. կարժևորի մամուլում նոր ավանդույթների ստեղծման, թեմատիկ ուղղվածության, տիպաբանության ուշագրավ դրսևորումների հիմնական կողմերը:

Դասընթացի կառուցվածքը

Դասընթացը բաղկացած է դասախոսություններից և սեմինար պարապմունքներից: Սեմինարների ժամանակ նախատեսվում է դասախոսությունների թեմաների յուրացմանը զուգընթաց առանձնակի ուշադրություն դարձնել հանձնարարված պարբերականներին և նրանցում տպագրված արժեքավոր հրապարակումներին:

Դասընթացի բովանդակությունը

Դաս 1 (2 ժամ դասախոսություն) Ներածություն

Դասընթացի առարկան, նպատակը, խնդիրները, թեմայի արդիականության հիմնավորումը, ուսումնասիրության շրջանակները, մատուցման հիմնական սկզբունքները:

Դաս 2-3 (4 ժամ դասախոսություն) Թեմա 1

Ազգային-ազատագրական պայքարը 19-րդ դարավերջին և հայ մամուլը

Ազգային շարժումների ակտիվացումը հայ իրականության մեջ 19-րդ դարավերջին. քաղաքական կուսակցությունների և նրանց մամուլի ծնունդը:

Արմենակյան, Յնչակյան և Յայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունների գործունեության հիմնական ուղղությունները: Օսմանյան կայսրության կապանքներից արևմտահայության ազատագրումը՝ այս կուսակցությունների պայքարի գլխավոր նպատակ:

Յեղափոխությունը և այն իրականացնելու ուղիների քննարկումը «Արմենիա», «Յնչակ», «Դրոշակ» և 1990-ականներին լույս տեսած կուսակցական պարբերականներում: Անդրադարձ ազգային կյանքում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձություններին, Արևմտյան Յայաստանի գավառներում հեղափոխական գործիչների գործունեության լուսաբանում, կուսակցական բանակռիվներ պարբերականների էջերում:

Թեմա 2

Հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների զարգացումը 20-րդ դարասկզբի արևելահայ իրականության մեջ և մամուլի անդրադարձը: Դաշնակցական մամուլը

Դարասկզբին Ռուսաստանում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունները և Անդրկովկասը:

Նախորդ դարավերջին ձևավորված քաղաքական կուսակցությունների և նրանց մամուլի գոծունեության աշխուժացում:

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության ծրագրի հետ մեկտեղ նոր պահանջների առաջադրում՝ կապված Արևելյան Հայաստանում ազգային ինքնավարության և սահմանադրական իրավունքների ընդլայնման հետ:

Դաշնակցական մամուլի գործունեության հիմնական ուղղությունները արևելահայության մեջ: «Դրոշակի» առաջնորդողներն ու խմբագրականները արևելահայությանը հուզող խնդիրների շուրջ: Հայ-թաթարական ընդհարումների արձագանքներն ու մեկնաբանությունները «Դրոշակում» (1905-1906թթ.):

Դաշնակցական նոր պարբերականների ծնունդը արևելահայ իրականության մեջ 1905-1910 թվականներին. «Յառաջ» (1905-1906, Թիֆլիս), «Գրոհ» (1906-1907, Բաքու): «Ժայռ» (1907, Թիֆլիս), «Վտակ» (1907-1908, Թիֆլիս), «Զանգակ» (1908, Թիֆլիս), «Հորիզոն» (1909-1918, Թիֆլիս) դաշնակցական օրաթերթը և նրա նշանակալից դերը արևելահայությանն ու արևմտահայությանը հուզող հիմնախնդիրների լուսաբանման գործում: «Հորիզոնի» խմբագիրները՝ Լեո, Յ. Թումանյան, Ն. Աղբալյան, Մ. Վարանդյան: Յ. Թումանյանի խմբագրական և հրապարակախոսական գործունեությունը: Դաշնակցության մեծ դատավարությունը և նրա արձագանքները «Հորիզոնում»:

Դաս 4 (2 ժամ սեմինար պարապմունք)

Քննարկվող հարցեր

1. Արևմտահայության կյանքի լուսաբանումը 19-րդ դարավերջին հնչակյան մամուլում:

2. Դաշնակցական մամուլը դարասկզբի արևելահայ իրականության մեջ (1905-1907 թթ.):

3. «Հորիզոն» թերթը և նրա խմբագիրները 1910-ական թթ.:

Դաս 5-6 (4 ժամ դասախոսություն)

Թեմա 3

Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների մամուլի գործունեությունը արևելահայ հատվածում

Հնչակյան կուսակցության մամուլի նոր օրգանները, նրանց վերաբերմունքը արևելահայ իրականության մեջ տեղի ունեցող իրադարձություններին: Հնչակյանների

սոցիալ-դեմոկրատական ուղղվածությունը, համագործակցություն արևելահայ սոցիալ-դեմոկրատների բոլշևիկյան թևի հետ: Հնչակյան «Ապագա» թերթի (1907, Թիֆլիս) և բոլշևիկյան մամուլի գաղափարական ընդհանրությունները:

Ռուս սոցիալ-դեմոկրատների գործունեության անմիջական արձագանքները Անդրկովկասում: Նրանց բոլշևիկյան և մենշևիկյան թևերի գաղափարական հետևորդները: Բոլշևիկյան պարբերականներ՝ «Պրոլետարիատի կռիվը» (Թիֆլիս, 1903-1905), «Կայծ» (Թիֆլիս, 1906), «Նոր խոսք» (Թիֆլիս, 1906) և այլն: Ստեփան Շահումյանը՝ այս թերթերի խմբագիր:

Սպեցիֆիկների (Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպություն) ուրույն մոտեցումը դասակարգային պայքարին, բանվոր դասակարգի դերին ու ազգային պատկանելությանը: Հայ սպեցիֆիկների (Ե. Պալյան, Բ. Իշխանյան, Դ. Անանուն, Ալ. Ռուբենի) հրապարակախոսական ակտիվ գործունեությունը, նրանց մամուլի օրգանները՝ «Կյանք» (1906, Թիֆլիս), «Չայն» (1906-1907, Թիֆլիս), «Նոր կյանք» (1911-1912, Բաքու), «Մեր ուղին» (1912, Բաքու) և այլն:

Դարասկզբի հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների հանդեպ ոչ կուսակցական մամուլի դիրքորոշումները: «Մշակի» խմբագիրները (Ալ. Քալանթար, Հ. Առաքելյան) և նրանց լիբերալ հայացքները արևելահայությանը հուզող նոր խնդիրների համատեքստում:

Թեմա 4

Արևմտահայության կյանքը դարասկզբին և մամուլը

Կուսակցական նոր պարբերականները արևմտահայ գաղթօջախներում: Հայ դատի, ինչպես նաև գաղութներում ազգային կյանքին բնորոշ հիմնախնդիրների լուսաբանումը դաշնակցական «Հայրենիք» (1899-մինչև այժմ, Նյու-Յորք, ապա Բոստոն), «Ռազմիկ» (1905, Ֆիլիպետ), «Ասպարեզ» (1908, Ֆրեզնո, Լոս-Անջելես), հնչակյան «Երիտասարդ Հայաստան» (1903-մինչև այժմ, Բոստոն), «Վերածնություն» (1903-1904, Ռուշչուկ), Վերակազմյալ հնչակյանների «Չայն հայրենյաց» (1899-1911, Նյու-Յորք), հայ սահմանադրական ռամկավարների «Ազգ» (1907, Բոստոն) և բազմաթիվ այլ կուսակցական պարբերականներում:

1908թ. Օսմանյան կայսրության տապալումն ու երիտթուրքերի իշխանության հաստատումը: Համագործակցության փորձ Դաշնակցության և երիտթուրքերի միջև: 1909թ. Ադանայի կոտորածները. սուլթանի հայահալած քաղաքականության նոր ժառանգորդները:

ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Ազատամարտը» (1909-1921, Կ. Պոլիս)՝ արևմտահայության շահերի պաշտպան. ազգային կյանքի տարբեր ոլորտներին առնչվող համարձակ հրապարակումներ, թուրքական խորհրդարանում հայ պատգամավորների գործունեության, արևմտահայ գավառներում բնակչությանը հուզող հիմնախնդիրների լուսաբանումը թերթում: «Ազատամարտի» խմբագիրները՝ Ռ. Ջարդարյան, Հ. Սիրունի, Գ. Բարսեղյան:

Պոլսահայ ոչ կուսակցական պարբերականները 20-րդ դարասկզբին՝ «Մասիս» (1852-1908), «Արևելք» (1884-1912), «Բյուզանդիոն» (1896-1918), «Ժամանակ» (1908-մինչ օրս): Պոլսում և գավառներում հասարակական, մշակութային կյանքի անմիջական արձագանքները այս պարբերականներում:

Դաս 7 (2 ժամ սեմինար պարապմունք) Քննարկվող հարցեր

1. Բոլշևիկների «Կայծ» (1906) և սպեցիֆիկների «Կյանք» (1906) պարբերականների գաղափարական տարածայնությունները:
2. «Ազատամարտը» 1909 թ. Ադանայի կոտորածից հետո:
3. «Արևելք», «Ժամանակ» թերթերը և արևմտահայ հասարակական կյանքը դարասկզբին:

Դաս 8-9 (4 ժամ դասախոսություն)

Թեմա 5

Մշակութային կյանքը 20-րդ դարասկզբի հայ մամուլում

1910-1914 թվականները՝ հայ հասարակական, մշակութային կյանքի զարգացման նոր շրջան: Հայ մտավորականության համախմբման հիմնական կենտրոնները՝ Թիֆլիս, Կ. Պոլիս, Բաքու, Փարիզ, Վենետիկ, Մոսկվա, Ս. Պետերբուրգ: Թեմատիկ ուղղվածությամբ հանդեսների հրատարակության աշխուժացում մշակութային մի շարք ոլորտներում՝ գրականություն, արվեստ, բանասիրական-ազգագրական հետազոտություններ, կրթական գործ և այլն: Մասնագիտացված պարբերականների թվի ավելացումը՝ դարասկզբի հայ մամուլի դիմագիծը բնորոշող կարևոր գործոն:

Հայ մշակութային կյանքի զարթոնքը 1910-ական թթ. (հատկապես 1913-1914 թթ.): Նոր հիմնադրված գրական, ազգագրական, երաժշտական, պատմական ընկերությունների ու միությունների գործունեության լուսաբանումը մամուլի էջերում: Վերջինիս դերը հայ գրերի գյուտին և հայ տպագրությանը նվիրված հոբելյանների և դրանց նախապատրաստական աշխատանքների մասին ընթերցողների լայն շրջաններին իրազեկելու գործում:

Թեմա 6

Արևելահայ մշակութային պարբերականները. գրականություն, արվեստ

«Մուրճը» (1889-1907), «Լուման» (1896-1912) և դարասկզբի գրական գործընթացները. որոշակի զգուշավորություն մոդեռնիստական ուղղությունների հանդեպ:

Մասնագիտական հանդեսներ. Ն. Ադոնցի «Բանբեր գրականության և արվեստի» ամսագիրը (1903-1904, Ս. Պետերբուրգ), խմբագրի լայնախոհ վերաբերմունքը գրական նոր հոսանքների, մասնավորապես սիմվոլիզմի նկատմամբ:

«Գեղարվեստ» ամսագրի ծնունդը (1908-1921, Թիֆլիս, խմբագիր՝ Գ. Լևոնյան), նրա ուշագրավ խորագրերը: Գեղեցիկի, գեղագիտական դաստիարակության, արվեստի տարբեր բնագավառների համակողմանի քննությունը ամսագրում:

«Գարուն» ավանախի հրատարակությունը Մոսկվայում 1910-1912թթ.: Հայ գրականությունը նորովի մեկնաբանելու, քննադատության հետազոտական մեթոդները թարմացնելու միտումներ երիտասարդ քննադատների հողվածներում (Պ. Մակինցյան, Ց. Խանգաղյան և ուրիշներ):

Հայ գրողների կովկասյան ընկերության երեկույթները՝ նոր երևույթ արևելահայ մշակութային կյանքում: Դրանց լուսաբանումը «Հորիզոն», «Բաքվի ձայն» և այլ թերթերում:

«Հուշարար», «Թատրոն և երաժշտություն» հանդեսների ակտիվ արձագանքը դարասկզբի թատերական և երաժշտական միջոցառումներին:

Դաս 10 (2 ժամ սեմինար պարապմունք) Քննարկվող հարցեր

1. «Մուրճ», «Լուսն» ամսագրերի գրական քաղաքականությունը դարասկզբին:
2. Գեղագիտական հիմնախնդիրների քննությունը «Գեղարվեստում» 1909-1910 թթ.:
3. Հայ գրողների կովկասյան ընկերության երեկույթների լուսաբանումը մամուլում:

Դաս 11-12 (4 ժամ դասախոսություն) Թեմա 7

Արևմտահայ գրական պարբերականները դարասկզբին

Ա. Չոպանյանի «Անահիտ» հանդեսի հրատարակությունը Փարիզում (1898-1947): Ամսագիրը՝ յուրօրինակ հանդիպատեղի արևելահայ և արևմտահայ գրողների համար: Երիտասարդ, տաղանդավոր բանաստեղծների (Վարուժան, Սիամաթո) հայտնությունը ամսագրի էջերում, խմբագրի նրբաճաշակ քաղաքականությունը թարգմանության ասպարեզում և այլն:

Գրական, մշակութային կյանքի աշխուժացումը երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո: 1910-1914թթ. Կ. Պոլիսը՝ արևմտահայերի գրական կյանքի կենտրոն: «Գրական ասուլիսները» (1913թ.) և նրանց դերը ժամանակի տաղանդավոր գրողների ստեղծագործության համակողմանի մեկնաբանության գործում:

Գրականության անցյալի ու ներկայի, արվեստի նորագույն ուղղությունների, արևմտահայ գրական կյանքում ի հայտ եկած նորարարական մղումների տարաբնույթ դրսևորումները «Բագին» (1911-1912), «Շանթ» (1911-1915), «Մեհյան» (1914), «Նավասարդ» (1914) պարբերականներում: Արևմտահայ երիտասարդ գրողների (Կ. Ջարյան, Դ. Վարուժան, Յ. Սիրունի, Գ. Բարսեղյան) գրական հռչակագիրը «Մեհյանում», «Հայաստանեայց գրականության» ստեղծման գեղագիտական նոր ըմբռնումները:

Թեմա 8

Բանասիրական-ազգագրական ուղղվածությամբ պարբերականներ

Հայագիտության հանդես պետաքրքրության մեծացումը անցյալ դարավերջին և նոր դարասկզբին: Հայ և օտարազգի գիտնականների (Յ. Հյուբշման, Ա. Մեյե, Ն. Մառ, Յ. Կարստ և ուրիշներ) մասնակցությունն ազգային ինքնության, ավանդույթների, հայոց լեզվի չբացահայտված շերտերը վեր հանելու գործին: Հայաստանի գավառներում և գյուղերում դեռևս պահպանվող բանահյուսական մասունքների փրկությունը անդառնալի կորստից: Նախորդ դարավերջից լույս տեսնող ամսագրերի («Հանդես ամսօրյա» (1887-մինչև այժմ, Վիեննա), «Ազգագրական հանդես» (1896-1916, Շուշի, Թիֆլիս), «Բյուրական» (1882-1908, Կ. Պոլիս) տպագրության աշխուժացումը 20-րդ դարասկզբին, նրանց խմբագիրների (Ա. Այտընյան, Ե. Լալայան, Ստ. Յուրյուճյան) ազգանվեր գործունեությունը:

Դաս 13 (2 ժամ սեմինար պարապմունք) Քննարկվող հարցեր

1. Ա. Չոպանյանի «Անահիտը» արևելահայ գրողների մասին (1908-1909 թթ.):
2. Գրականության, արվեստի նոր ըմբռումները «Նավասարդ», «Մեհյան» հանդեսներում:
3. Ազգային ծեսերի ու ավանդույթների նկարագրությունը «Ազգագրական հանդեսում» (1905-1910թթ.):

Դաս 14-15 (4 ժամ դասախոսություն)

Թեմա 9

Հայ երգիծական մանուլը 20-րդ դարասկզբին

Երգիծական թերթերի ու հանդեսների նոր հրատարակություններ: Ազգային կյանքում առկա քաղաքական, սոցիալական, բարոյական ու կենցաղային արատների ծաղրն ու երգիծանքը այս պարբերականներում: Արևմտահայ իրականության մեջ առավել հայտնի երգիծական հանդեսներ՝ «Ազատ խոսք» (1901-1908, Փարիզ), «Կավռոշ» (1908-1926, Կ. Պոլիս), «Խարազան» (1909, Կ. Պոլիս), «Մանանա» (1913, Կ. Պոլիս): Յ. Պարոնյանի ավանդների շարունակությունը երգիծաբանների նոր սերնդի, մասնավորապես Ե. Օտյանի ստեղծագործություններում:

Երգիծական ժանրի աշխուժացումը արևելահայ իրականության մեջ, երգիծական նոր հանդեսների («Խաթաբալա» (1906-1916, Թիֆլիս), «Մոծակ» (1906, Թիֆլիս), «Զուռնա» (1906-1909, Թիֆլիս), «Հայելի» (1906-1907, Թիֆլիս) հաջող նորամուտը: Արևելահայ երգիծաբանների (Ա. Աթանասյան, Գ. Երիցյան և ուրիշներ) աշխույժ գործունեությունը երգիծական հանդեսներում և այլ պարբերականներում:

Թեմա 10

Դարասկզբի հայ պարբերականների տիպաբանական հատկանիշները

Արևելահայ և արևմտահայ հատվածներում նոր պարբերականների հրատարակության բուռն աճ, հատկապես թերթերի թվի ավելացումը՝ կապված ամենօրյա տեղեկատվության պահանջի մեծացման հետ:

Ընթերցողական լսարանի ընդլայնում, թերթ-ընթերցող հարաբերությունների աշխուժացում:

Պարբերականների խմբագրական կազմում նոր, տաղանդավոր աշխատակիցների ընդգրկում: Դրական փոփոխություններ հատկապես թերթերի ներքին կառուցվածքում. նոր խորագրեր ու բաժիններ, տպագրվող նյութերի ժանրային բազմազանություն, ուշագրավ ձևավորումներ, մի շարք պարբերականների տպաբանակի ավելացում և այլն:

Դաս 16. /2 Ժամ սեմինար պարապմունք/

Քննարկվող հարցեր

1. Ե. Օտյանի խմբագրական գործունեությունը «Խարազան», «Մանանա» պարբերականներում:
2. Ա. Աթանասյանի «Խաթաբալա» հանդեսը:
3. Դարասկզբի մշակութային ամսագրերի («Գեղարվեստ», «Շանթ», «Բագին») տիպաբանական հատկանիշները:

Հանձնարարվող գրականություն

1. Ալոյան Լ., Հայ հասարակական միտքը «Մշակ» լրագրում, Երևան, 2007:
2. Անանյան Գ., Նիկոլ Աղբալյան, Երևան, 2002:
3. Ավետիսյան Յու., «Անահիտ» հանդեսը, Երևան, 1999:
4. Արամյան Հմ., Վերածնունդի երկունքը, Պատմություն հնչակյան կուսակցության, Գիրք Ա, Կ. Պոլիս, 1918:
5. Գյուզաբյան Գ., Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը և ՀՀ Դաշնակցությունը, Փարիզ, 1927:
6. Դանիելյան Ս. Դ., Հեթանոսական գրական շարժման պատմությունից, Երևան, 1988:
7. «Ժուռնալիստիկա (տեսության և պատմության հարցեր)», Պրակ Դ, Ե, Զ, Երևան, 2003:
8. «Ժուռնալիստիկա (տեսության և պատմության հարցեր)», Պրակ Ը, Երևան, 2007:
9. Իշխանյան Ս. Թ., XX դարի սկզբի հայ քաղաքական երգիծանքը, Երևան, 1972:
10. Խառատյան Ա. Ա., Հասարակական միտքը Զմյուռնիայի հայ պարբերական մամուլում (1840-1900), Երևան, 1995:
11. Խուդիդյան Գ., Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության ծնունդը, Երևան, 2000:
12. Կարապետյան Լ., Հովհաննես Թումանյանի հասարակական գործունեությունը, Երևան, 1992:
13. Համբարյան Ա. Ս., Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին, Երևան, 1990:
14. Հայ ազգային և Հայաստանի ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885-1914թթ.), Երևան, 2003:
15. «Հայկական հարց», հանրագիտարան, Երևան, 1996:
16. «Հայ նոր գրականության պատմություն», հտ. 5, Երևան, 1979:
17. Հովհաննիսյան Ս., Թումանյանը և Հայ գրողների կովկասյան ընկերությունը, Երևան, 2007:
18. Մուրադյան Ս. Պ., Երվանդ Օտյան, կյանքը և գործը, Երևան, 1996:
19. «Նիկոլ Աղբալյանի ծննդյան 130-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2006:
20. Պետրոսյան Դ., Գրական բանավեճերը 20-րդ դարասկզբի հայ մամուլում, Երևան, 2007:
21. Акопов А. И., Методика типологического исследования периодических изданий, Иркутск, 1985.
22. Махонина С. Я., История русской журналистики начала XX века, М., 2004.